

منشی نول کشور: احیاگر کتب فارسی

صدیقه سلطانیفر^۱

چکیده

مقاله حاضر گزارش کوتاهی از زندگی منشی نول کشور، ناشر، روزنامه‌نگار، مترجم، شاعر، و فارسی‌پژوه شبه قاره است. او از بزرگ‌ترین ناشران کتاب‌های فارسی، عربی، و اردو در هند است و کار چاپ را با خرید یک دستگاه چاپ دستی و انتشار هفته‌نامه *اوده اخبار* آغاز کرد. این نشریه سیاسی، اجتماعی، علمی، و ادبی که در مدتی کوتاه به روزنامه‌ای با شمارگان دوازده هزار نسخه در روز تبدیل شد، نقش مهمی در نهضت آزادی هند ایفا کرد. منشی نول کشور در مدتی کوتاه با تلاش و پشتکار به گسترش چاپخانه خود پرداخت و با تهیه سیصد دستگاه چاپ دستی، در دیگر شهرهای هند نظیر کانپور، دهلی و لاهور نیز چندین شعبه ایجاد کرد. کار وی در ابتدا به چاپ و انتشار کتاب‌های درسی فارسی و عربی و اردو محدود می‌شد، اما پس از توسعه چاپخانه، انتشار کتاب‌های مهم‌تر و نسخه‌های خطی علمی و ادبی و تاریخی و فنون مختلف را مورد توجه قرار داد. خدمات ارزنده وی منحصر به چاپ کتاب و دایر نمودن چاپخانه نیست، بلکه ترویج و گسترش زبان و ادبیات فارسی در هند و آشنا کردن مردم با عقاید دیگر و تبادل آرای ادیان و ایجاد همبستگی یاد وی را در خاطره‌ها زنده نگاه می‌دارد.

کلیدواژه‌ها

منشی نول کشور، کتاب‌های فارسی، زبان و ادبیات فارسی، هند، کتاب‌های عربی

مقدمه

منشی نول کشور^۲، فرزند چمناداس بهارگو (جمناً پرشادبارگو) در سوم ژانویه ۱۸۳۶م. / ۱۲۵۲ق. در روستایی نزدیک علیگر هندوستان متولد شد. نول کشور تا شش سالگی نزد مادر بزرگ خود زندگی کرد و سپس نزد پدر رفت.^۳

منشی نول کشور در سال ۱۲۶۱ق. / ۱۸۴۵م. وارد مدرسه^۴ اگرا^۴ شد، و پس از طی دوره دبیرستان در همان شهر تحصیلات عالی خود را به پایان رساند و در زمینه زبان‌های اردو، هندی، سانسکریت، عربی، فارسی، و انگلیسی مهارت‌های زیادی کسب کرد. او به‌طور کامل با زبان فارسی و تاریخچه طولانی و سرمایه‌ی پُر بار این زبان آشنا شد و بیشتر اوقاتش را با مطالعه کتاب‌ها و روزنامه‌ها و مجله‌های فارسی و اردو می‌گذراند. به سبب تمایل ویژه‌ای که به روزنامه‌نگاری داشت، مقالاتی را پیرامون جریانات اصلاح‌گرا در روزنامه سفیر آگره منتشر می‌کرد، سپس به لاهور رفت و در چاپخانه روزنامه کوه‌نور مشغول به کار شد، پس از چندی به سبب حسن انجام کار مدیر روزنامه شد (۴: ۲۰۴).

نول کشور در روزنامه کوه‌نور تجربه‌های علمی و ادبی فراوانی کسب کرد، و در زمینه کار با دستگاه‌های چاپ، مهارت‌های زیادی به‌دست آورد. سپس به لکهنو رفت و با خرید یک دستگاه چاپ دستی، چاپخانه خود را بنیان نهاد و انتشار نشریه اردو زبان آوده اخبار را

شروع کرد. اولین شماره نشریه در ۲۶ نوامبر ۱۸۵۸م. / ۱۲۷۴ق. در چاپخانه نول کشور به چاپ رسید. این نشریه که در ابتدا به صورت هفته‌نامه انتشار می‌یافت، به روزنامه‌ای تبدیل شد که شمارگان آن در روز به دوازده هزار نسخه می‌رسید.

آوده اخبار، نشریه‌ای سیاسی، اجتماعی، علمی، و ادبی بود. این نشریه به سرعت به

2. Monshi-Nivalkishor

۳. پدر منشی نول کشور برای تعلیم وی از یک پندت (Pandit) روحانیون هند را گویند) کمک گرفت و او تا ۱۰ سال از وی تعلیم می‌گرفت.

4. Agra

از سیصد دستگاه چاپ دستی تهیه کرد و شعبه‌هایی از چاپخانه را در دیگر شهرهای هند از جمله کانپور، دهلی، و لاهور بنیان نهاد، و در لندن نیز یک کتابفروشی دایر کرد.

در ابتدا منشی نول کشور کتاب‌های درسی معمولی فارسی را چاپ می‌کرد، اما پس از توسعه چاپخانه، انتشار کتاب‌های مهم‌تر و نسخه‌های خطی علمی و ادبی و تاریخی و فنون مختلف را مورد توجه قرار داد. او آثار برجسته نویسندگان را گردآوری کرد،

اندازه‌ای مشهور شد، که به معتبرترین نشریه هند بدل گردید (۵: ۱۷۶). آوده اخبار، سهم بسزایی در نهضت آزادی هند داشت و علاوه بر آن، در شکل‌گیری حرکت‌های مردمی برای اتحاد هندوها و مسلمانان نقش بزرگی داشت. این روزنامه درباره مجاهدان آزادی هند و نیز ظلم و ستم انگلیسی‌ها به مردم هندوستان مقاله‌های متعددی منتشر می‌کرد. نول کشور با آوده اخبار خدمات ارزنده و بزرگی به ملت و کشور هند کرد.

منشی نول کشور با مهارت و پشتکار بیش

چاپ کتاب‌های دینی و علوم اسلامی، او حق بزرگی به گردن مسلمانان هند، افغانستان، ایران، عراق، سوریه، مصر، و دیگر کشورهای اسلامی داشت.

در واقع این حقیقتی انکارناپذیر است که در اثر علاقه و تمایل و توجه منشی نول‌کشور به چاپ آثار اسلامی، سرمایه دینی مسلمانان که بیشتر آن با زوال نسخه‌های خطی در معرض نابودی بود، جمع‌آوری شد و به چاپ رسید.

وی کتاب‌های دینی و معارف اسلامی و نیز قرآن در اندازه‌های گوناگون و با بهای ارزان، تفاسیر و ترجمه‌های مختلف قرآن، تاریخ اسلام، تصوف و اخلاق، فقه اسلامی، کلام و عقاید، تاریخ و قصص و شرح احوال مذاهب مختلف را با چاپ‌های گوناگون در دسترس مسلمانان قرار می‌داد.

خدمات ارزنده منشی نول‌کشور تنها به چاپ کتاب و تأسیس چاپخانه محدود نمی‌شود. خدمت عمده او ترویج و گسترش زبان و ادبیات فارسی در هند است. او به زبان فارسی و ادبیات غنی آن علاقه داشت و آن را مطالعه می‌کرد. به همین منظور نسخه‌های خطی دیوان‌ها و کلیات شعرای ممتاز فارسی و آثار مؤلفان مشهور را فراهم می‌آورد و به دانشمندان برجسته عصر می‌سپرد، تا به نحو مطلوب تصحیح شوند، بدین ترتیب آثار منظوم و منثور فارسی بسیاری در چاپخانه منشی نول‌کشور به چاپ رسید؛ چنانچه وی شاهنامه فردوسی، دیوان حافظ، گلستان سعدی را بارها و بارها به زیور طبع آراست.

گاهی نامه‌هایی به دورافتاده‌ترین نقاط کشور می‌نوشت و برای به دست آوردن نسخه‌های خطی و مطالب موردنیاز خواستار همکاری می‌شد. همچنین نمایندگان خود را به نقاط مختلف کشور اعزام می‌کرد و در فرصتی کوتاه چندین اثر فراهم می‌ساخت تا تصحیح و چاپ شود (۱: ۴۹). در چاپخانه او چندین کاتب خوشنویس به کار کتابت اشتغال داشتند. از مهم‌ترین قسمت‌های انتشارات او شعبه تصنیف و ترجمه چاپخانه بود. اساساً در زمینه انتشار کتاب، هیچ‌گاه موضوع خاصی مورد نظر منشی نول‌کشور نبود، بلکه هدف عمده او حفظ و نگهداری سرمایه غنی ادبی و علمی و فرهنگی هند بود. در

نول کشور با غالب دهلوی معاصر و معاصر بود. وی عیار دانش ابوالفضل علامی را خلاصه کرد و با نام نگار دانش به چاپ رساند. دیباچه‌ای به فارسی بر عناصر اربعه امیر خسرو دهلوی نوشته که چندین بار چاپ شده است و نیز بیست و یک بیت از اشعار فارسی وی در دیباچه مثنوی مولوی به چاپ رسیده است (۲: ۲۶۲۳).

منشی نول کشور توجه ویژه‌ای به فرهنگنامه‌نویسی و چاپ نسخه‌های خطی فرهنگ‌ها داشت. فرهنگ‌هایی چون برهان قاطع، آندراج، جهانگیری، غیث‌اللغات، منتهی‌الارب، مجمع‌اللغات، نفائس‌اللغات و نیز فرهنگنامه‌های تخصصی همچون اختیارات بدیعی، مخزن‌الادویه، میزان‌الادویه را به طبع رساند.

وی جهت نشر نسخ خطی طبی، از آثار طبای معروفی چون ابوعلی سینا، جرجانی و زکریای رازی بهره می‌برد، و پس از زحمات و صرف هزینه‌های بسیار، با استفاده از تجربیات و اطلاعات طبای برجسته این‌گونه نسخ را به چاپ می‌رساند.

منشی نول کشور در طول ۳۷ سال عمر خود کار چاپ و انتشارات را رها نکرد، و مایه شگفتی است که در مدتی کوتاه بسیاری از کتاب‌های نادر و کمیاب را به چاپ رسانید.

در سال ۱۳۰۳ق/۱۸۸۶م. منشی نول کشور در اوده (Avadh) دبیرستانی به نام نول کشور بنا کرد، که نام آن در سال ۱۳۵۲ق/۱۹۳۴م. به دانشکده جوبلی (Jobli) تغییر یافت. انگلیسی‌ها به پاس خدمات ارزنده وی در

سال ۱۲۹۴ق/۱۸۷۷م. نشان «قیصر هند» را به وی اعطا کردند. منشی نول کشور در تاریخ ۱۹ فوریه ۱۸۹۵م/۱۳۱۱ق. در سن ۵۹ سالگی در شهر لکهنو درگذشت.

دولت هند به پاس خدمات فرهنگی او در هفتاد و پنجمین سالگرد وفاتش تمبر پستی یادبود او را منتشر کرد (۳: ۵۱).

از جمله اولین کتاب‌های چاپ‌شده در مطبع منشی نول کشور می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: اخلاق محسنی ۱۲۷۹ق.، مکاتبات ابوالفضل علامی ۱۲۸۰ق.، مثنوی مولوی ۱۲۸۲ق.، منتهی‌الكلام ۱۲۸۲ق.، چراغ هدایت ۱۲۸۴ق.، غیث‌اللغات ۱۲۸۴ق.، دیوان ظهیر فریابی ۱۲۸۵ق.، شرح اسباب و علامات (طب اکبر فارسی) ۱۲۸۶ق.، کلیات نثر غالب ۱۲۸۷ق.، برهان قاطع ۱۲۸۸ق.، دیوان امیرخسرو دهلوی ۱۲۸۸ق.، سکندرنامه ۱۲۸۹ق.، جوهرالذات ۱۲۸۹ق.، شرح سکندرنامه ۱۲۹۰ق.، دیوان وصال ۱۲۹۰ق.، دیوان زلالی ۱۲۹۰ق.، تاریخ طبری ۱۲۹۱ق.، جامع‌التواریخ ۱۲۹۱ق.، فتاوی عالمگیر ۲۹۲۱ق.، ساقی‌نامه ظهوری ۱۲۹۳ق.، شرح گلستان (دیوان رضوان) ۱۲۹۳ق.، و فرهنگ جهانگیری ۱۲۹۳ق.

پیوست

در مخزن کتاب‌های چاپ سنگی کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران نسخه‌ای با عنوان نشریات فارسی از طرف چاپ‌خانه بزرگ منشی نول کشور در ۷۸ صفحه به قطع جیبی موجود است. این نسخه در ۱۹۷۲م. توسط راجکمار رنجیت بهارگو وارث کتابخانه

منشی نول کشور چاپ شده است (۶).
در ابتدای نسخه شرح کوتاهی از چاپخانه
منشی نول کشور با عنوان «تعاریف و زندگانی
منشی نول کشور» به رشته تحریر کشیده شده
است.

شیوه نگارش بسیار جذاب این نوشته با
استفاده از واژه‌های فارسی و اردو که اکنون
در زبان فارسی کاربردی ندارد، انگیزه‌ای برای
درج عینی مطالب این مقدمه است:

«بنام خدائی جهان آفرین
تعاریف

این چاپ خانه بزرگ که گنجینه علوم و
معارف است از سنه ۱۸۵۸ تاکنون در خدمات
علوم و فنون بسیار انهماک دارد و ناشر کتب
بسیار است از کتب علمی و ادبی و تاریخی
و مذهبی بزبان فارسی که از روز تأسیس
خود تا این زمان نشریات سودمند در ایران
و هندوستان نشر داده است اینک برای انجام
وظیفه ادبی و ادامه خدمات معارفی حاضر
است.

ارباب دانش آگاهی دارند که در بر اعظم
ایشیا هیچ چاپ خانه در اشاعت کتب عربی
و فارسی بزرگ‌تر ازین نیست، مؤسس این
چاپ‌خانه بزرگ منشی نولکشور (مرحوم)
در اشاعت کتب عربی و فارسی سعی بلیغ
نموده کتب بسیار از مؤلفات دانشمندان قدیم
با صرف سرمایه کثیر فراهم آورد و از محاسن
صوری و معنوی آراسته کرده نشر کرد و
بزرگ‌ترین کتب فارسی که چاپ کردن آنها
دشخوار بود در مطبع خود چاپ کرد که همه
بجائی دیگر یافته نمی‌شوند. میلیونها مجلدات
قرآن حکیم و تفاسیر قرآن و احادیث و فقه

بعنوان قشنگ و بصحت تمام چاپ نمود،
همه مطبوعات این چاپ‌خانه چنان ارزان‌اند
که دیگری را زهره آن نیست که بچنین ارزانی
بفروشد.

وارثان منشی نول کشور (مرحوم) در
اشاعت کتب عربی و فارسی پیش‌نهاد جد
بزرگوار را اختیار نمودند و نقوش قدمش
را چنان نگاه داشتند که تا این زمان نشر و
اشاعه کتب عربی و فارسی جاری و ساری
است. کنون مالک و وارث این چاپ‌خانه
راجکمار رنجیت دارائی همه اوصاف اجداد
خویش است که علم‌پروری و ادب‌نوازی در
میراث یافت و همه توجه خود باین صوب
منعطف کرده است که کتب زبان فارسی و
عربی را چاپ کنند ایزد تبارک و تعالی عزایم
او مستحکم کند.

این فهرست مختصر دارائی کتب فارسی
است که همه درین مطبع بزرگ چاپ
شده‌اند. از خوانندگان این اوراق عرض
پردازم که گری می‌خواهید که معارف‌پروری
و علم‌دوستی خودتان را عملاً ثابت کنید
مطبوعات این مطبع قدیم را بطلبید و دوستان
را هم تلقین کنید که ترقی اشاعت کتب
فارسی بر قدرشناسی و همت‌افزائی شما
موقوف است.

نام این مطبع قدیم از انقلابات روزگار
قدری متغیر شده است کنون باین نام شهرت
دارد و همین «نشان» ارسال و ترسیل است».

(راجه) رام کمار بکدیو وارث نولکشور بکدپو
حضرت گنج لکهنو «هندوستان»

«زندگانی منشی نول کشور»

«سعدیا مرد نکونام نمیرد هرگز

مرده آنست که نامش به نکوئی نبرند

شد. این مرد دانش‌مند در سنه ۱۸۹۵ این جهان را پدرود گفت و املاک ده ملیون پس خود گذاشت بعد از وفات منشی نول کشور زمام چاپ‌خانه‌اش در دست منشی، پراگ نراین آمد - که پسر دانش‌مند آن جهانی بود - پس آن منشی، بشن نرائن وارث این چاپ‌خانه گردید - هر دو تقلید جد بزرگوار خویش کردند و در اشاعت کتب فارسی جهد بسیار صرف نمودند - کنون وارث و مالک این چاپ‌خانه راجکمار رنجیت بهارگو در میدان نشر و اشاعت گامزن‌اند و از بست سال در خدمات علوم انهماک بسیار دارند».

منابع

۱. اسلم‌خان، محمد. «سهم منشی نولکشور در گسترش زبان و ادبیات فارسی». *قند پارسی*، ۱۲ (پاییز ۱۳۷۶): ۴۷-۶۴.
۲. انوشه، حسن. *دانشنامه ادب فارسی: ادب فارسی در شبه قاره (هند، پاکستان، بنگلادش)*. ج ۴. تهران: وزارت فرهنگ اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات، ۱۳۷۵ - .
۳. عامر، خان‌محمد. «زبان و ادب فارسی در هند در زمان تسلط انگیزی‌ها: منشی نولکشور و خدمات او». *نامه پارسی*، دوره پنجم، ۲ (تابستان ۱۳۷۹): ۵۱.
۴. همو. «منشی نولکشور. خادم بزرگ ادبیات فارسی». ترجمه خان‌محمد عامر. *نامه پارسی*، دوره پنجم، ۱ (بهار ۱۳۷۹): ۲۰۴-۲۰۹.
۵. «منشی نولکشور و روزنامه‌نگاری». ترجمه خان‌محمد عامر. *نامه پارسی*، دوره هفتم، ۳ (پاییز ۱۳۸۱): ۱۷۳-۱۸۲.

منشی نول کشور (آنجهانی) بانی این «مطبع عظیم» مردی فاضل بود در علم‌نوازی و ادب‌پروری یگانه روزگار خویش بود. در سنه ۱۸۳۶ در قریه «لپتوئی» از مضافات بلده علی‌گده «هندوستان» تولد یافت. پدرش منشی جمناداس هم مرد فاضل و علم‌دوست بوده و جدش بال مکنند در شهر «اگره» ناظم خزانه سرکار انگلیسی بود. منشی نول کشور همچون دستور آن زمان در تحصیل زبان عربی و فارسی مشغول شده درس کتب متداوله را باتمام رسانید. در این اثنا ذوق صحافت‌نگاری در نهاد اولتمکن گشت و مهارتی تام‌روئی نمود. پدرش در کسب تجارت مشغول بود، منشی نول کشور هم در آن معلومات و تجربیات و از تحصیل نمود اولاً در عمله جریده «کوه نور» لاهور ملازمت اختیار نمود و تجربیات مزید حاصل کرد و بعد از هنگامه جنگ آزادی هند در سنه ۱۸۵۷ ترک ملازمت نموده در «لکهنو» رخت اقامت انداخت که پایه تخت سلاطین اوده بود.

در سنه ۱۸۵۸ با سرمایه قیل اساس چاپ‌خانه نهاد، یک جریده بنام «اوده اخبار» جاری کرد و اشاعت قرآن حکیم و دیگر کتب اهل اسلام آغاز کرد از نیروئی آفرنده جهان در فضای ترقی پرواز کرد. خوش‌بختی هم‌رکابش بود. شهره این چاپ‌خانه زود در هندوستان و ایران منتشر

۶. نشریات فارسی از طرف چاپ‌خانه بزرگ
منشی نولکشور. لکهنو: [بی‌نا]، ۱۹۷۲ م.

تاریخ دریافت: ۱۳۸۴/۵/۱۰

